

A HALADÁS FOGALMÁNAK DIFFERENCIÁLÁSA

Ernst Bloch

A HELYES FOGALOM

Vannak szavak, amelyek önmagukban is rendkívül világosak. Nyílt vonásaik vannak, s az ember tökéletesen megnyugodhat jelentésükben. Jelentésük, azaz fogalmuk oly világosnak, egyszerűnek tetszik, hogy nincs mit töprengeni rajta. Elsősorban a haladás fogalma tartozik ezek közé, amely a mi harcunk legfontosabb kategóriája, egyike azoknak, amelyet kétségtelenül teljesen hozzánk tartozónak érzünk.¹ Ez az objektíve is oly kristálytiszta fogalom formailag is meggyőző, s bár nehéz a neki tulajdonított jelentést kiharcolni, megérteni azonban könnyű. Így ügye nemcsak meggyőző, hanem egyszerű és tiszta.

VESZTESEGEK A HALADÁSBAN

Egyre inkább világossá vált, hogy ha haladásról beszélünk, az nem jelenti mindig ugyanazt. Valami veszendőbe megy a haladásban; tapasztalható ez a gyermekből ifjúvá serdülés vagy az ifjúból férfivá érés folyamatában is. Ezért mondja Jean Paul az alvó gyermekről, hogy az kétszeresen gyermek, s nemcsak az ismert gyermeki mosolyt érti ezen. Érés közben valami mindig elenyésszik, néha azonban csak

A fordítás a berlini Akademie-Verlag 1957. évi kiadása alapján készült, viszont Bloch ezt a tanulmányát 1963-ban a frankfurti Suhrkamp Verlag gondozásában némileg módosítva jelentette meg. Ezekre a szövegeltérésekre az alábbiakban hívjuk fel a figyelmet:

¹ A Suhrkamp-kiadásban ez a mondat így hangzik: „Elsősorban a haladás fogalma tartozik ezek közé, az a fogalom, amelyet megvetnek azok, akiknek nem kedvez, és megbecsülnek azok, akiknek szemében kisebb a Semmi”.

bizonyos időre szünetel az, ami a gyermekben ártatlanabb, az ifjúban pedig esetleg nemesebb volt.² Objektíve nem lehet összehasonlítani e példával a haladást, mégis ilyen struktúrájú az, mert egy korábbi állapot a későbbivel összehasonlítva feltétlenül elfogadhatónak látszik, s a társadalmi érés folyamatában is megférnek egymás mellett bizonyos ellentétes vonások. Közismert, hogy mily sivár a munkásosztály helyzete Angliában abban az időszakban, amely kétségtelenül a progresszív ipari forradalom korszaka volt. Persze ez a nyomor képezte a feltételét annak, hogy létrejöhessen a kapitalista erők robbanásszerű kibontakozása; a negatívum, a teljes elembertelenedés viszont dialektikusan következett mindebből. Micsoda szörnyű visszaesés lépett itt fel haladásként, de oly értelemben „haladásként”, ahogy haladás lehet a skorbut vagy a tuberkulózis. Egy mínusz nyilatkozott itt meg, mégpedig nemcsak a társadalmi többtermelés, hanem a termelőerők valódi felszabadítása közepette. Jellemző ez a felemelkedő kapitalista létforma egészére: haladó ugyan, de — komoran haladó.

VISSZAMARADÁS ÉS AZ ÚN. HÍRNÖKPÁLCA

A fenti esetekben feltétlenül ellentmondások az árnyak, s hozzátartoznak magához a haladáshoz. Mi történik azonban akkor, ha a haladás folyamatában csupán a következő, a későbbi fázist tartjuk jobbnak, s ha ez a folyamat ugyancsak *sivár* visszaeséseket eredményez? Mégpedig egyáltalán nem dialektikusan, természetesen szükség szerűeket, mint az ipari forradalom és a kizsákmányolás fokozott nyomorának relációjában: Hitler például nem volt az a negáció, amelyre a szocializmusnak feltétlenül szüksége lett volna, hogy győzhessen. E tekintetben a haladásnak egyáltalán nincs olyan időbeli sorrendindexe, amely szerint a történelemben eleve a későbbi fázis jelöli — mindenkor, vagy csak nagy általánosságban — a progresszív többletet az előzővel szemben. Hegel mindenestre nem így vélekedett, s ezért komoly nehézséget okozott az ő mindenütt haladást szolgáló negáció-fogalmának a Periklész korát követő peloponnészoszi háború és a reneszánsz utáni harmincéves háború. Oly mélyen tudott szürni e látszólagos közhely tövisé, hogy Rousseau, mégpedig a polgári haladás érdekében, hanyatlásnak tüntette fel az egész történelmet az „emberi egyenlőtlenség” bekövetkezése óta. Ráadásul annyira, hogy a boldog őskorral, a természetesség korával összehasonlítva roszszabodásnak tartotta az egész addigi civilizáció folyamatát. Elvont, értelmetlen túlzás volt ez, mégis tökéletesen rögzítette, hogy az időbeli sorrend absztrakt, önmagában való bálványozásával szemben vannak visszamaradások az egymásutániség folyamatában is. Hiszen ennek a segítségével tudta kialakítani a későbbi szociáldemokrácia az időt fetiszáló haladáseszmenyt, a haladás automatizmusát. Látszólagos gazdaságtani alapozottsággal úgy indokolták ezt meg, hogy a kapitalizmus automatikusan belenő a szocializmusba; a haladás örömeinek ilyesfajta fellépése nyilvánvalóan nem szolgálta a haladást.

² A Suhrkamp kiadásából ez a mondat hiányzik.

Sőt többször megbénította az igazi előbbrejutást, mivel inkább elkedvetlenítő ideológia volt, hiszen azt sugallta az embernek, hogy csupán kerék legyen a történelem óraművében. Nem éppen helytelenül mondja Hermann Cohen, hogy a többletjel az idő hírnökpálcája; a puszta időt azonban igen gyakran, s nem mindig joggalalanul, a homokóra képével szimbolizálták, amelyben pereg lefelé a homok, s mellette ott van a kasza. A többletjel mint hírnökpálca mindenesetre az objektíve kedvező időkben is embereket tétélez fel a haladáshoz, akik ezt előreviszik, de mennyivel inkább feltételezi az embert a visszaesésénél, vagy akadályokkal teli térszínen. Különben csupán az önmagában adott egymásutániság fétisévé lesz a nem kényelmes és sohasem formális haladás, s adandó alkalommal esetleg alkalmasabb a kártevésre vagy bénításra.³

A HALADÁS JELLEGE AZ IMPERIALIZMUSBAN⁴

Igen, egészen szégyenletes dolgokra használták fel ennek a fogalomnak egy úgyszólván tiszta faját. Mert nemcsak a skorbut, a tuberkulózis vagy a fiatalkori bűnözők száma szaporodott meg a nyugati nagyvárosokban, hanem „teljes gőzzel előre” feikiáltással, büszkén terjedtek azok az üzletek is, amelyek a második világháborúban milliók hulláját hagyták maguk mögött. És még e pervertált „haladás” puszta egymásutániságában is világosan mutatkozott egy cél, mert hiszen semmiféle egymásutániságot nem lehet minőségileg növekvő folyamatként elgondolni és megmérni anélkül, hogy valamely célhoz ne viszonyítanánk. Minden haladás mozgást jelent valamilyen irányba, s ugyanúgy, szinte szinonímaként használjuk a fejlődés fogalmát is, hogy megkülönböztessük a haladást a puszta kibontakozástól, a fejlődés fogalmának eredeti értelmétől. Ha azonban az említett célpont-hoz hozzáadottat nem tartjuk állandóan pozitíve értékesnek, a maga emberileg-pozitív, humánus-értékszavatóló céltartalmánál fogva, akkor, amint láthattuk, haladásként léphet fel a nyilvánvaló *rombolás* is, vagy tévútra vezethet bennünket már csak növekedése közben is, vagy ahogy növekedése közben egyre jobban kifejlődik. Az utóbbi különösen figyelemre méltó, mert nemcsak Vilmos kora jutott magas fokra, s akart a maximális profit terén egyre többet elérni, hanem egyes szakaszain pervertált haladással dolgozik az imperializmus is. Tehát az olyan osztálynak, amelynek nincs több világtörténelmi jövője, érdeke, hogy a történelem egészében tagadja a valódi haladást (erről majd később), annál inkább hirdeti viszont a negatív értékű, antihumánus célpontú, haladást. Még akkor is, ha ezt a technika jégyében teszi — amely feltétlenül haladó —, motorjait végső fokon, lényegében, háborús célból hozza mozgásba. Tehetik ezt mindeneke-előtt így is: emlegetik a kapitalizmus „egyre újabb fázisait” (trükkökkel és szappanbuborékokkal kápráztatnak), mintha az emelkedésnek még számtalan kitérője állna előtte nyitva, hogy kijátszhassa a szocializmust. Épp az ilyesfajta kijátszás virágzik: olyan ez, mintha a

³ A Suhrkamp-kiadásban itt még egy mondat következik: „A hitleri automatikus hit „tout va bien” módján, vagy éppen e mód miatt.”

⁴ A Suhrkamp kiadásából ez a fejezet hiányzik.

gyermek-Herkulesnek eunuchok vetnék szemére impotenciáját. Az imperialista államokon belül legalábbis időbeli haladásnak minősítik a reakciót, mihelyt mint újabb „teljes gőzzel előre” jelenséggént léphet fel áldozataival szemben. Tehát látszólag úgy jelentkezik, mint legfőbb „modernség”, s így különbözteti meg magát a marxizmustól, amelyet már Goebbels a „legmélyebbre süllyedt XIX. századnak” nevezett. Eszerint egyáltalán nincs többé proletariátus, nincsenek kapitalisták sem, állítólag mindez a múlté, azzal a közgazdasági anyaggal együtt, amelyet valamikor Marx ismert. Helyükre állítólag egy új „középosztály” lépett, a „társadalmi termékben” való növekvő részese-
 sedéssel s valamiféle „maneggesség”, amelynek a régebbi kapitalis-
 tákhoz nincs semmi köze a kezdeményezésen kívül, és ez a kezdemé-
 nyezés sehol sem magánjellegű, hanem a maneggerek iniciatívája. Igaz ugyan, hogy a régi revizionizmus jelentkezik e középosztályról
 szóló legújabb tanításban, mivel azonban — a monopoltőke energiájá-
 tól függve — ideológiai óriástepóban, csalóka gazdasági csodákkal
 tele rohan előre, képes arra, hogy haladássá álcázza magát. E hala-
 dás természetesen groteszk, gyakran nyilván a semmibe vezet, azon-
 ban az emelkedés csúcsával modern avantgardként árníthat. Leg-
 alábbis olyan embereket, akiknek fejletlen politikai öntudata mindent
 a „modernségre” tesz fel, s erről azt hiszik, hogy sehol sem tudják
 oly jól feltalálni, mint a kapitalizmus utolsó stádiumában, ahol ez ott
 foszforeszkál. Igen fontos, s éppen itt, hogy a hamis fényt elválasz-
 szuk a puszta egymásutániságtól. Annál is inkább, mert a haladás
 gondolata, amellyel így visszaéltek, alkalmas arra, hogy humánus-
 nak álcázzák. Nem éppen itt minálunk, ahol a negyedik rend adott
 felemelkedésének a veséjébe lehet látni, hanem az előbbieknél. Szív-
 ügyük ugyanis, hogy azt az emelkedést és haladást elhíthessék messze
 kint a „színeseknél”, ti. a gyarmati ideológiában. „A fehér ember
 segítsége” — mondta egyszer Kipling, s ezen a négerrek és az indu-
 sok gondozását értette, önállótlan uralkodóik és nevelőik útján. Itt
 tehát nem a legújabb revizionizmusnak az állítólag elavult Marx fe-
 letti fölényéről van szó, hanem a fehér istenek időtlen idők óta fenn-
 álló fölényéről, még akkor is, ha az egzotikus emberek fehér ördö-
 göknek nevezik őket. Vajon azok — hogy úgy mondjuk, Kipling fel-
 használói, akiket ugyan bármi másnak, csak költőnek nem tekinthe-
 tünk — nem azt mondják-e, hogy a spanyol gyarmatosítók szüntették
 meg az inkább és aztékok emberáldozatait? Nem a Kelet-Indiai Társa-
 ság vetette-e meg az alapját annak, hogy az angolok, ha csak a XIX.
 században is, de eltiltották az özvegyek elégetését? A cselekvésben az
 erkölcsi színvonalnak olyan emelkedése jelentkezik, amely nagyon is
 kiegyenlítette a hajdani számtalan borzalmasságot (Cortez, Pizarro,
 Hastings). Ha megengedjük is, hogy mellékesen és dekoratív hala-
 dást hozott a gyarmatosításnak bizonyos része a „bennszülött barbár-
 sággal” szemben: nincs-e itt jelen a haladásgondolat, különösképpen
 pervertált módon olyan célra vonatkoztatva, melynek emlegetett hu-
 manitása kizárólag a profitba torkollik? S eszerint aztán az emberileg
 negatív céltartalom a végén úgy arat győzelmet, mint ahogy ez
 már eredetileg is szándékában állt: a maximális profithoz vezető ha-
 ladásként, némi humán effektussal, amely alig több a vasárnapi pré-

dikáció frázisainál. A majdnem teljesen felosztott Afrikát sötét világ-résznek hívják, Indiában az angol uralom végén a lakosság nyolcvan százaléka analfabéta, s az özvegyek elégetése helyett történelmének leggyilkosabb éhínségeit kapta cserébe. Ezek a népek saját fajtájuk feudális urai helyett csak a profittöke sokkal érzéketlenebb szörnyetegeit kapták, de ez lett számukra az európai kultúra megközelítésének egyetlen módja, bár saját gazdasági életüket fejletlenségre kényszerítették új uraik. Amire korábban a misszionáriusok kereszténysége szolgált (bibliát emlegettek, s érdekeikre gondoltak), arra szolgál az újabb gyarmati ideológiában az „atlanti kultúra”, a haladásnak ez a csalókan emelkedő ivelése, s e haladás most még inkább imperialista jelleggel telített. Sőt a pervertált haladás — ez esetben eltekintünk a hazug Atlantisztól — az *elviselhetetlen európai céltartalom* esetében is fennáll, és éppen ennek a tartalomnak a leszűkítése segédkezhet, természetesen akaratlanul, e műveltnél. Így a korlátozott céltartalom terjedhet a jégszekrénytől — a Parthenonig; miután teljességgel kanonizálták, a fehér istenek atlanti módon használják fel. Más szóval: megfontolandó, hogy vajon nem szolgálhat-e a gyarmati imperializmus ideológiájával az európai klasszicizmusnak egy egészen más forrásból táplálkozó túlfokozása, olyképpen, mintha az minden mást beárnyékolna. A Parthenon (hogy ennél a nagy példánál maradjunk, éppen a probléma megnehezítése kedvéért) mégsem ugyanazon talajból nőtt ki, mint a néger plasztika, az indiai templomok vagy a kínai pagodák, hanem minden kultúrának megvan a tulajdon klasszikus világa nemzeti formában. Hiszen a görög klasszicizmus Európában is csak egyike volt az éresi formáknak, s különösen ha összehasonlítjuk akár a barokkal, akár a gótikával, láthatjuk, hogy egyáltalán nem volt normatív jellegű. Mindenesetre egy fehér klasszikus világból kiemelt klasszicizmus, ha mindenütt kanonizálva lép fel, a csillagokig emelheti a „fehér ember fennhatóságát”. Nemcsak az amerikai vitrinek, hanem a klasszikusan megépített homlokzatok sem jelentenek még haladást Ázsia népei számára, akkor sem, ha haladást képviseltek az európai építőművészetben. Ez legyen beírva a mi klasszicistáink nemes egyszerűségének s nem is oly szerény nagyságának emlékkönyvébe, hogy elkerülhessék azokat a következményeket, amelyeket a legkevésbé sem akartak. Ha azonban az egyáltalán nem klasszicista, hajdani világrabló politika még mindig ragyogó, progresszív látszatban akar tetszelegni, ha a gyarmati népek állítólagos civilizálására és megbékítésére hivatkozik, akkor csak azt felelhetjük, hogy az igazi nevelés szempontjából a gyarmati rezsimnek még akkor sincs szüksége ezekre az effektusokra, ha tényleg terjedtek civilizációs hatások a kapitalizmus nyomában. Hiszen egyetlen példa megrendíti a kolonializmus progresszív szükségességének s haladása fényének utolsó látszatát. Kína, amely igen későn s csupán peremvidékeim került imperialista kormányzás alá, most egyenest a félf feudális társadalmi formából ugrik át a technika és a felvilágosodás, természetesen helyesebb formájába. S teszi mindezt a Szovjetunió oldalán, elszakadva a letűnő imperializmus hiéna-haladásától

EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS A TECNIKAI ALAPBAN
ÉS A FELEPÍTMÉNYBEN

Ideje már olyan tiszta táj felé fordulnunk, amelyben csupán az előrehaladás létezik. Azonban ezen a területen is mutatkoznak a haladás fogalmával kapcsolatos tárgyyszerű tanácstalanságok, amelyek szigorúbb differenciálást igényelnek. A differenciálódás itt egész materiálisan magában a tárgyban mutatkozik; ezt filozófiailag (természetesen maga a filozófia is e tárgyhoz tartozik) csak ábrázolni kell. Így éppenséggel az egyáltalán nem sötétben megvesztegetett, ívelően pervertált haladás az alapban (bázisban) semmi esetre sem egyöntetű, egyforma. De sokkal inkább messzemenően más e kétféle funkciójú csoportban: egyrészt a termelőerők és termelési viszonyok (gazdasági alap) csoportjában, másrészt pedig az általuk meghatározotti funkciójú (nem csak reflexiós) csoportban, a felépítményben. Mert haladás mutatkozhat a termelőerők és a termelési viszonyok terén, de ezt nem mindig követi a felépítmény, hanem adott esetben, különös kulturális veszteségek révén, ellentétbe is kerülhet vele. Különösen szembeszökő példa kínálkozik, még hozzá hasonló tárgyban, mihelyt a világítástechnika fejlődését vesszük figyelembe, amelyet jellegzetes példákon érzékeltet vagy érzékeltetett a Német Múzeum, a Technikai Múzeum Münchenben. Hosszú ideig felfelé ível a haladás mind technikai, mind esztétikai téren, a fenyőfáklyától, az agyaglámpától kezdve a román, sőt bizánci fénycsillárookig, amelyek olyanok, mint a keleti mesék, tehát a szép és jobb szempontjából tűrhetően halad előre a fejlődés. Egészen addig, míg a haladás eddig összeolvadt technikai és esztétikai útjai el nem válnak egymástól: ekkor jön az egyre világosabb, de utálatosabb petróleumlámpa, az igazán vakító fényerősségű Auer-hanisnya, majd a kezdetben oly kirívóan csupasz villanykörte, amelyeket csak lassanként tesznek tejüveggel vagy ernyőkkel elviselhetővé, hogy ne bántsa a szemet nagy világossága. Mindenesetre még ma is enyhébb, ünnepélyesebb fényt áraszt a gyertyakandeláber a régi mahagóni asztalokra állítva.

E kis példát nem szabad erőszakolni, romantizálni sem, hiszen hosszú ideig lépést tartott a technikailag jobb világítás az esztétikailag szebb világítással. Mégis: főbb vonásaiban ma is Marx híres meghatározása képezi a technikai és kulturális fejlődés találkozási pontjának alapját, amelyet ő „egyenlőtlen fejlődésnek” nevezett. Marx *A politikai gazdaságtan bírálata* című művének bevezetőjében rámutat a görög élet ama ellentmondására, amely a nagy művészi és csekély technikai fejlődésben állt fenn, ugyanakkor azonban rámutat a kapitalista újkor fordított relációjára is. Marx szerint az eposz csak a technikailag viszonylag primitív fejlettségi fokon jöhet létre; így a haladás egyrészt a *termelőerők* vonalán, másrészt a kulturális felépítményben nagyon különböző módon mehet végbe. Hasonlóképpen állunk továbbá a *termelési viszonyok* haladásával, tehát a tulajdonképpeni alappal, az alapnak a felépítményhez való viszonyával; így Bach és Leibniz, hatalmas ellentétként, semmiképpen sem mérhető az akkori Németország nagy nyomorával. Nem ért fel hozzájuk ez a nyomor; másrészt viszont árthat is a műzsáknak a fejlett kapitalizmus. Erősen hangsúlyozza Marx *Az értéktöbblet elméletében*: „A kapitalista termelés ellensége bizonyos ágazatoknak, pl. a művészetnek

és a költészetnek". Ha ezt nem látjuk be, ha nem tudjuk szétválasztani a gazdaság és az állam virágzását a jóval kevésbé fellendülő epikától, akkor a „XVIII. századi franciák elképzeléséhez jutnánk el, amelyet oly találóan gúnyolt ki Lessing”; ez viszont azt jelenti, hogy a polgári haladás szemléletében politika és művészet nem mindig tekinthetők egyszerű közlekedő edényeknek. Bármennyire is szoros az anyagi összefüggés az alap s az általa meghatározott és rá újra visszaható felépítmény között: a haladás nyilván nem szükségszerűen ugyanolyan módon, ugyanolyan ütemben s mindenekelőtt nem ugyanolyan rangban megy végbe mindkettőben. Amihez aztán még egy fölöttébb döntő tényező járul, éppen a különböző fokozatokat illetően, amely a haladás kategóriájának mindenütt oly fényes célpontjára is vonatkozik. Mert mihelyt egy nemcsak jelentős, hanem örök érvényű műalkotás áll a célpontban, tehát messzemenően, tágabb értelemben német műalkotás, akkor az gyakran túlnő az adott társadalom úgynevezett totalitásán. Különböző elképzelhetetlen lenne, hogy ne hagyjon rajta nyomot a lejáródott alap és a kiélt, részleges (politikai) felépítmény. Ugyanis egyébként egyáltalán nem létezne szakadatlanul továbbható *kulturális örökség*; ez korántsem allonge-parókákban mutatkozik meg (maradjon az ilyesmi álarcosbálókra és színházi kosztümökre), hanem Bachnál és Leibniznél lehető fel, nem is a reneszánsz uralkodók politikájában, hanem a reneszánsz kultúrában. Ilyenformán halhatatlanok a múlt nagy többletei, megkülönböztetésül alapjuk tág részeitől s néhány felépítménytől. Ezeket egy specifikus, még sokáig utol nem érhető haladás foglalja magába, miközben tartalmuknak egyre újabb oldalai tárulnak fel. Tehát itt is elég ok van arra, hogy egyenlőtlen fejlődésről beszéljünk, azaz Werther esetében folyamatosról, viszont az 1794. évi porosz jog vagy „A szerelmes szeszélyei” esetében csupán a saját korára lokalizálható haladásról. Továbbá éppen elég okunk van arra, hogy a továbbélő felépítményt, Werther, a Varázsfuvolát vagy a Faustot, igen távolra vagy magasra tűzött célpontjaik szerint, egy egészen más haladáshoz soroljuk, amely mintegy a termelőerők és termelési viszonyok időleges harmóniájának felel meg.

A „MŰVESZI SZÁNDÉK” JOGOS, DE ÉK IS
A KULTÚRA ALAKULÁSÁBAN

Azonban ismét némi zavar jelentkezik az előrehaladás folyamatával kapcsolatban. Vagy inkább: ez alkalommal nem is magával a folyamattal, hanem a folyamat túl egyenesvonalú útján található bukásokkal. A most felmerülő tanácstalanság mindenekelőtt azon alkotások újabb értékeléséből származik, amelyek sokáig csupán az állítólag mesteribb művek előfutárának, előfokának számítottak. Hosszú ideig a görög képzőművészet merev elődeinek tekintették az egyiptomi képzőművészeti tárgyakat; már csak azért is, mert az egyiptomi plasztikát a valóban „merev”, archaisztikus görögországgival való párhuzamban ítélték meg. És a klasszikus szépségideál magától értetődően adta az értékelés egyoldalú mértékeit; ily módon végül még Thorwaldsen is „haladást” jelentett a 3. dinasztiai Dzsószer király szobrával szemben. Ödipusz ily módon nemcsak a thébai, hanem az

egyiptomi szfinx titkát is megoldhatta, s az ő megoldása ez volt: az ember — az ő kizárólagos görög-klasszikus figurája. Ma már nem olyan magától érthető ez a fikatív haladás az egyiptomtól a görög plasztika felé; inkább úgy látszik, hogy az egyiptomi szobrászat van fölényben szobrainak tömegsége következtében. Valamennyi nem-attikai művészet klasszicista leértékelése helyett vezette be Alois Riegl a „művészi szándék” fogalmát, a saját művészi szándékot, formai problémák értelmében — minden nagy kultúrára vonatkoztatva. (Maga a dolog egyébként nem új, a probléma felvetődött már a XVIII század végén Richard Hurt *Letters on chivalry and romance* című művében, 1762-ben, amikor újra felfedezte a gótikát.) Riegl eszméiből (*Stilfragen*, 1893, *Die spätrömische Kunstindustrie*, 1901) még hiányzik a tudatos reakciós töltés, csak a klasszicista sémát vetette el, ám Worringer (*Abstraktion und Einführung*, 1908) aggasztóan pszichologizálta, dualizálta, s már-már irracionálissá alakította a „saját művészi szándék” fogalmát. Bekebelezetlenül tüntette el végül a „művészi szándék” horizontja a nem-európai művészetet is; közelebről eltűnt az egyiptomi plasztikának a későbbi görögök által való állítólagos túlszárnyalása. Azzal aztán, hogy a görög művészet már nem látszott oly vitathatatlanul fejlettebbnek az egyiptomival szemben, eljött annak a kezdete is, hogy szinte művészi érzékkel, egyenesen felgöngyölítsék a haladás fogalmának új kétségeit. Persze ismét csak: a tanácsstalanság nem sokkal Riegl után találkozott a letűnőben levő burzoázia azon érdekével, hogy kiselejtezzék a haladást mint történetfilozófiai kategóriát, vagy legalábbis ne tekintsék történetinek a tulajdonképpeni kultúra világában. Erre használták fel a technikai és a kulturális virágzás között tapasztalható többszörös különbséget is, s e különbséget a művészetnek és a művészi szándéknak teljes történetietlenségéig fokozták. Ide tartozik azután Alfred Weber kultúrszociológiája is, amely ugyan érvényre juttatja a haladást a „társadalmi folyamatban”, a technikai-tudományos „civilizációs folyamatban”, a „kulturális mozgást” azonban, amelynek a „foglatat” eme „külsőségein” túl kell lennie, nem az egybefoglaló haladás életritmusában, hanem egészen másféleképpen szeretné szemlélni. Hegel számára még az *egész történelem* „a szabadságtudatban végbemenő haladás”-ból állott, és egyedül csak ez volt számára a történelem. A történelem az ő szemében még összefüggő humánus haladás volt, történetfilozófiájának központi tételével: „Tanta molis erat humanam condere gentem”. Az eddig leértékelt művészetnek (az ún. barbár művészetnek) a megmentése önmagában igen jelentős volt, ezzel szemben a polgári széthullás, az antidemokrácia korszakában elvezetett a kultúra haladásának teljes szétpattanásához. Így nemcsak a 9 szimfónia humanitását vonta kétségbe a fasizmus, hanem az emberi nem egységét is; holott ezt az egységet, amelyben a haladás egyetemes, összefüggő történeti módon foglaltatik, már a stoa is megsejtette. S mindebben⁵ az a legborzasztóbb, hogy míg nyilvánvaló szélhámosság volt a haladással való visszaélés a gyarmattörténeti ideoló-

⁵ A Suhrkamp-kiadás innen a bekezdés végéig rövidített szövegváltozatot közöl: „S mindebben az a legborzasztóbb, hogy az eddigi haladásfogalom tanácsstalanságai túlságosan egyenes vonalúan jutottak el Európáig, s hogy ezeknek a kétségeknek önmagukban terjedelmes művészettörténetük, s ezzel a nem-görög, kiváltképpen nem-európai művészetnek mindenáron pótoló esztétikai önértékelése van.”

giában, Riegl konzekvenciáiból legalábbis a *relatív haladás tagadása* semmiképpen sem ilyen nyilvánvaló és problémátlan. Semmiképpen sem „elő-Görögországment” fedi fel Egyiptom vagy Kína az eddigi haladásfogalom tagadhatatlan tanácsstalanságait, hiszen amint az látható volt, túlságosan egyenes vonalúan jutott el Európáig. A tanácsstalanságoknak önmagukban terjedelmes művészettörténetük, s ezzel a nem-görög, kiváltképpen nem-európai művészetnek mindenáron pótolta, vagy legalábbis világosan vitatható esztétikai önértékelése van. Az előbbiek során az alapon és felépítményben láthatóvá vált egyenlőtlen fejlődés mutatis mutandis jelentkezik magának a felépítménynek is néhány stádiuma között, mint a haladás diszkontinuitása. Ha ezek a tanácsstalanságok nem szűnnek meg, akkor továbbra is minden korábbi vagy teljesen idegen művészetet bizonyos egyvonalú sorba állítanak az európai Nagy-Görögország jellege szerint, megelőzve azt vagy annak keretében, s aztán továbbra is nagyszerűen folyik az előrehaladás reakciós leépítése, és fel is használja a maga érdekében a marxista módon még nem eléggé rendezett anyagokat. Viszont ha már ez az anyag is megfontolást nyer, akkor ennek is az ellenség bukáását kell szolgálnia, a nagy ügynek, az emberiség ügyének — *amely kétségtelenül hosszú távon át vezet* — újabb nyereségét kell eredményeznie.

Mert⁶ nem mindenütt a saját életüket keresik és igenlik-e a népek a vörös zászló alatt és csakis ez alatt? Nem vonatkozik-e a messzire pillantó tekintet minden további nélkül a mégoly „bizar” és „egzotikus” népművészetre is és a múltnak mégoly nem-hellén kultúráira is? És a megoldás így tárul fel: ami az Egyiptom—Görögország problémával kezdődött, ha megfelelő kezekbe kerül, akkor maga is haladó funkciót mutat. Még akkor is, ha ez valami egészen matematikusan alkalmazott haladásfogalom árán történik, annyira absztrakt haladásfogalom árán, hogy az már nem is tartozik az élő, ismeretekben gazdag marxizmushoz. Igen, a relatív haladás tagadása egyenesen érdekes ellentéte a haladással való galád visszaélésnek, amely igazolni próbálja a gyarmatosítást. Reakciós mindkettő, a haladás gyarmatosítási-ideológiai meghamisítása is, meg a haladás történetietlen tagadása is, ám a kettő egyszersmind összeférhetetlen is egymással. Lessing mondja, hogy ha két gazember veszekszik, a becsületes ember akkor kapja meg a pénzét; azt jelenti ez, hogy egy olyan méreg, mint a kulturális haladás tagadása, akaratlanul mégiscsak tartalmazhat ellenmérget a másik táborral, a gyarmati ideológiával és annak kozmopolitizmusával szemben. A művészi szándék magába foglal bizonyos leereszkedést, irracionális visszaesései pedig azt a paradoxont ölelik fel, amelyet reakciós toleranciának nevezhetnénk, s amely természeténél fogva csupáncsak a despotikusra, a sámánira, a gonoszan irracionálisra vonatkozott a nem-fehér „kultúrkörökben”. Mégis, ez a paradoxon nem járhat karöltve a fehér ember felsőbbrendűségével és azokkal az elnemzetietlenítő tendenciákkal, amelyek Washingtonba vezetnek. Hagyjuk meg azonban nekik azokat az ellentmondásokat, amelyeket a késői tőkének is meg kell tartania a maga ideológiájában; a „művészi szándékról” vagy a pohos „kultúrkörökről” (erről lentebb) elég itt

* A Suhrkamp-kiadásból ez a bekezdés kimaradt.

annyit mondani, hogy a hosszútávúságot tőlük messzebb menően végiggondolták már: elég a folklór és a nemzeti kultúrák értelmének a szocializmus által adott *egységére* hivatkozni. A haladáshoz járuló burkolatlan adalékuk ezer forrásból táplálkozva teszi azt igazán megismerhetővé, az értékelés igazi demokratizmusában. Ha az „ősrégi” Keletet a nagyon is jelenvaló Kína, az egyre jobban jelenlevő India vagy akár Afrika helyettesíti majd, akkor a fehérek feladott céljából kialakul a színes népek büszkeségének fogalma önnön nemzeti kultúráina, s ez többé nem sajátítható ki európai módon. S nemklasszicista formában lesz majd szemlélhető a Parthenon sem, mert ősrégi, elő-ázsiai, sajátos stíuselemek tükrözik messze mutató humánusát.

„KULTÚRKÖRÖK”, GEOGRÁFIZMUS
ES A TÖBBSZÓLAMUSÁG HELYE

Megkísérlik más módon is, hogy hasznot húzzanak a tagadhatatlan nehézségekből, mégpedig távolról sem öncélúan. Messze túlmegy Riegl a „kultúrkörök” kétes fogalma, amelyet a képzőművészetre alkalmaznak. S ezzel újabb bizonytalanság jut érvényre a haladás fogalmában; szintén az egyenesvonalúságból származik, ez alkalommal azonban összefügg a valódi világtörténelemre vonatkozó igényekkel. E fogyatékos *történelmi rakodótér* tanácsstalansága azt a zavart mutatja, hogy ábrázoló módon igyekeznek elhelyezni az óriási Európán kívüli történelmi anyagot. Így újra megbosszulja magát a csupán egymásutániségben felfogott haladás; minden európai, aki nem túlnyomórészt német időtengely szerint szemlélődött, mint Herder, Hegel, Ranke — noha számtalan egyidejű fejezetet vagy kort iktatott be — alkalmazta ezt. Kétségtelenül tárgyalni lehet Babilont és a régi Egyiptomot egyszerűen az írott történelem *kezdetén* álló elmúlt kultúráként, de aligha látszik ez helyesnek a Babilontól különböző s tovább élő Kína, India stb. esetében. De még a régi Egyiptomnál és Babilonnál sem találják meg kellő helyüket az óriási utóhatások, ezeknek még sokáig ható folyamata és rendszere. Egészen bizonyos, hogy a reakciós kultúrkörtan nem akarta, *contre coeur*, megszabadítani Kínát vagy Indiát a történelmi mellőzéstől, sőt ellenkezőleg. Sokkal inkább a nagy-imperialista geopolitikával tart fenn kapcsolatot, s főleg azzal a reakciós fölényel dolgozik, amelyet azután a fasizmusban a tér szóval ért el egészen átható módon, az idő folyamatának kellemetlen szava előtti alakzatként is. Így a túlságosan is egyenes vonalú *historizmus* helyett Frobeniuson, Spengleren és más „morfológusokon” át, végül eljutunk Toynbeenél egyfajta *geográfizmus*hoz. S mindez nem haladási mozgalmakkal, hanem csupán az egyes „kultúrtérsegeken” belül adott biológiai érettség állapotával s mindenekelőtt *kortünetekkel* a végén. Természetesen a kurtított folyamatoknak is csupán az egyes kultúrkörökön belül kellett érvényesnek lenniük, nem a történelmi folyamat összességében vagy ezzel kapcsolatban. Hacsak nem rendeződnek a kortünetek (de csak ezek) az ösztörténelem elé, mint a nagy egész nihilista halálmenete, ami egyébként inkább erősíti, mint megszünteti a szétforgácsoló geográfizmust. Ezáltal nemcsak az emberi nem egységének a stoa által megragadott fogalma szűnik meg,

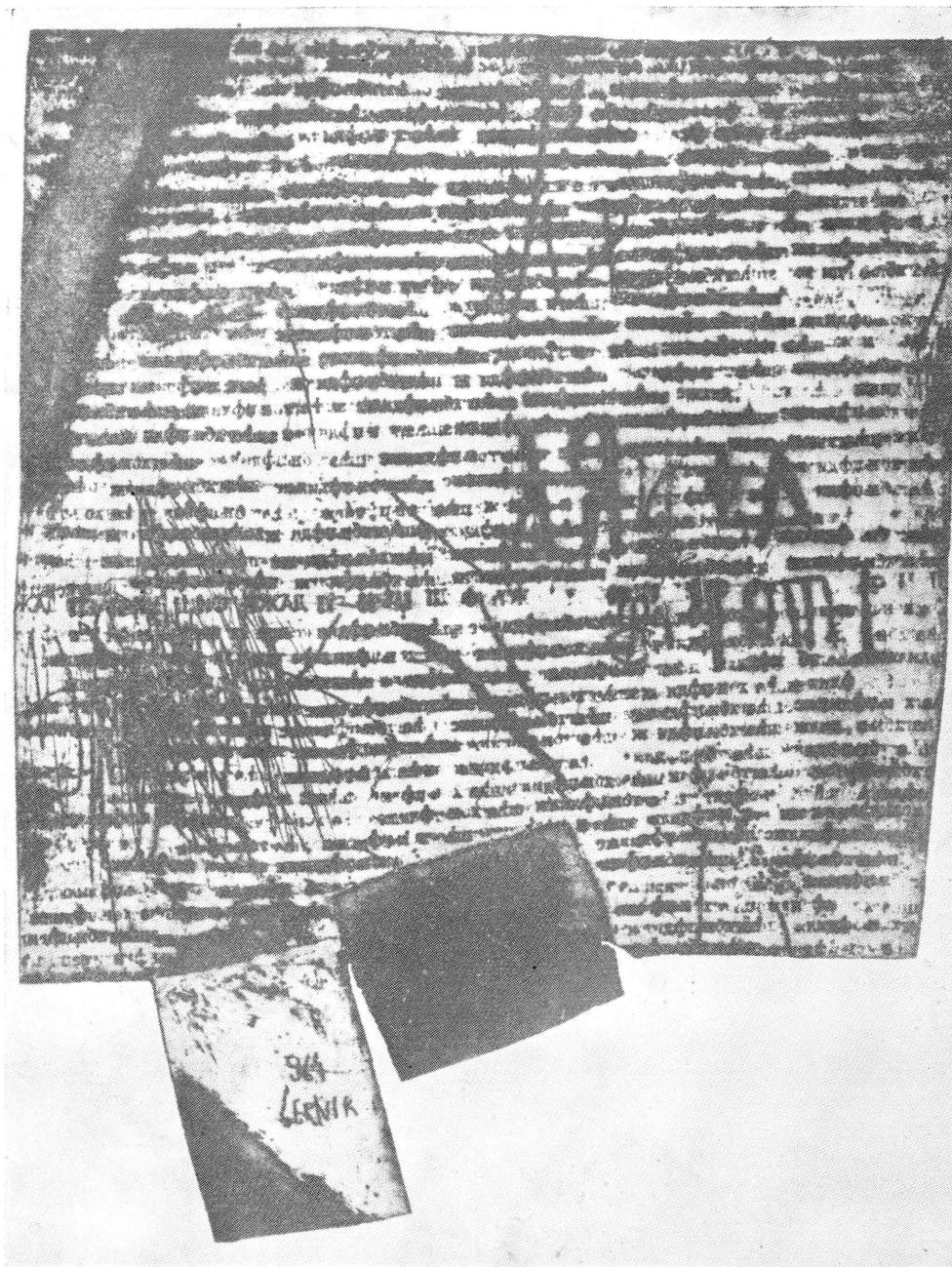
hanem mindenekelőtt éppen az emberi nem egységes történetének az a fogalma, amelyet Ágoston vallott. Csupán a „történeti haladás” speciális fogalmát adták igazán fel, amivel a még feltörekvő polgárság jelentősen gyarapította a XVIII. század hűvösebb „haladás”-fogalmát. A történeti kémia módján gyarapította, amint az nemcsak a romantikus természetfilozófiában ismerhető fel, hanem a történetfilozófiában is, különösen Hegelében. Azzal, hogy éppen Hegel haladásfogalma a tartalomnak egy bizonyos „előrehaladó kibontakozásáról” beszélt, mintha valamiféle növekvő „ezüstcsillanása” volna a lényegesnek a történelem fémjének erjedő tömegében. És végül is mindenekelőtt éppen Hegelnél kellett emez „előrehaladó kibontakozásnak” még valami egységes dolognak lennie, az önmaga számára való létrejövással, mint mindenütt kötelező, *egységes céllal*. Azonban mindez s még több is elsikkad a kultúrkörtanban, az elhatárolásokban, az összeköttetés nélküli nagyszigetekben, mert mindenekelőtt ezt hagyta meg Spengler „morfológiája” a világtörténelemből. Így nemcsak Egyiptom, Kína vagy India egy önmagába zárt világ, hanem Görögország is (az euklidészi kultúrlélekkel), s radikálisan elhatárolódnak a későbbi Nyugattól („a fausti kultúrlélektől”). Ehelyett persze ott kínálkozott a hasonlóan izoláló geográfizmus, mint széles és rendkívül kényelmes *beszállásolási hely* mindezen kultúrák és történelmük számára. Azzal, hogy ezek történelmét pusztán a gyermekkor, ifjúság, férfikor, aggkor analógiájára fogták fel, az idő, amit még mindig nem lehetett eltagadni, már csupán egy körrel vált rokonná, mégpedig *sok körnek a puszta egymásmellettségével*. Ciklussá vált, mint ahogy az organizmusok élete is ciklikusan folyik le, s egy mindenkori, mindenütt ismétlődő ív alá hajtották a fejlődést. Mivel azonban ilyen ívek és ciklusok korlátlanul helyezkednek el a földön, mégpedig egymás mellett, előzmény és következmény, sőt szükséges egymásrahatás nélkül, így statikus módon van fölényben e geográfiai elkülönítő tételrendezés a történelmileg folyamatos időelrendezéssel szemben. Ezáltal mindenestre elkerülték, sőt úgyszólván leküzdötték azt a tanácstalanságot, amely az egyvonalú időbeli sorból éppen a történelmi, különösen az Európán kívüli anyag elhelyezésére vagy besorolására nézve adódott. Azonban egyfajta kontár gyógymóddal, ugyanis magának az összefüggő, országokat, népeket és időköt összekapcsoló történelmi folyamatnak a halála révén.

Azonban itt is figyelmessé tesz valamire az ellenség,⁷ amit az alakulófélben levő haladás azonnal ki is ragad a kezéből. Mint a „művészi szándék” és következményei esetében, itt is, ha nem mérgezett a „tér”, egészen más értelem kerekedik ki a dologból, mint amilyen a kultúrkörök szándékában volt. Szétszabdaltják ugyanis a történelmet részekre, szigetekre, autarchiákra, s még mesterkéltbb módon le is kerekítik e mesterségesen előállított részeket. Legjobb esetben aztán úgy fest ilyenformán a történelem, mint egy amerikai cirkusz, ahol három vagy több porondon egyidejűleg tornáznak, lovagolnak, tüzet nyelnek, s mindezt egymástól izolálva. Vagy átváltoztatják a történelmi időt, mivel az a kultúrkörök tanának sohasem lehet elég feloldott, céltalan és funkciótlan, valamilyen körzövel lekerekített kör-

⁷ A Suhrkamp-kiadásban itt ellenfél szerepel.

hegységek csoportjává, olyan történelemmé, mint a Hold vidékének története. Nem vezet többre a reakciós geográfizmus, hiszen feladata eleve a haladás impulzusának és fogalmának megsemmisítésére irányult. Erre azonban — s ez is az értelem cselének egy módja — megtalálhatjuk a tér kategóriáját, amelyet itt mindenki meggyaláz, eltúloz, s *nincs zavar* a Föld hatalmas anyagának elhelyezése tekintetében. Ezért miután megszüntettük, elvetettük az állítólagos kultúrkörszerű elrendezést, a *történelem időbeli vonala mellett* fontolóra kell vennünk *egyfajta térjárulékot*, természetesen a geográfizmus statikája nélkül. Más szóval: meg kell fontolni, hogy *a teljesen előrehaladó jellegűnek tartott történelmi folyamaton belül* nem szükséges-e, nem ábrázolható-e legalább annyi egyidejű vagy időbelileg szomszédos színtér, mint az epikai művészetben — a tiszta látást elősegítendő. Bizonyos, hogy a nagyepikában ábrázolt események, amelyek különböző szintereken játszódnak, minden további nélkül erősen összekapcsolódnak, míg Európa, India s különösen Kína évezredekig egyáltalán vagy csak alig egymással kapcsolatban; a föld népeinek társadalmi fokaira minden mást el lehet mondani, csak azt nem, hogy „egyidejűek”. Mégis, bizonyára lehetséges az ábrázolás többszólamúsága: az idő és idők összefonódásának módszeres bősége, tehát egy olyan térbeli tágasság az ábrázolt folyamatban, amelynek nincs szüksége semmiféle geográfizmusra. Ha adandó alkalommal elválnak a fogyatékos vagy megszakított kapcsolatok a népek s mindenekelőtt a különböző társadalmi fokok között, ez egyáltalán nem idéz elő zavart az egységes folyamatban, hiszen egy szimfóniában (hogy ezt a módszerileg használható formális példát hozzuk) sem szól egyidejűleg mindig valamennyi hang, hanem ellenkezőleg. Az ábrázolás egységes folyamatát minden törés ellenére (s van-e egyáltalán valóság hézagok nélkül?) biztosítja már csak a társadalmi kibontakozás egységes törvényszerűsége s a benne adott alap és felépítmény kapcsolata is. Mindenütt megvan a haladás az őskommunizmustól az osztálytársadalmakon át a szocializmus megérlelődéséig; és mindenütt megvan, mindenféle társadalmi viszonyok között található együttesben az emberi, az antropológiáitól a humánumig, ami ezeket az együtteseket egyfelől változó módon színezi, másfelől egységesen átfogja. Kétségtelen, hogy az ilyenfajta, többszólamúan összetartott topizáció a világ-történelem ábrázolásában sokkal nehezebb, mint a periodizálás; mert ez a topizáció megkíván, legalábbis egyetemes történelemként, *multiverzumot* az időben is. A haladás fogalma azonban nem semmisül meg e termékeny megnehezítés során, teljesen ellentétben a stagnálásra építő geográfizmussal. Hiszen a kultúrák történő és meglévő multiverzuma maga is annak a kifejeződése, hogy a humánumot még nem találták meg, de mindenütt keresik és kísérleteznek vele; *így ez a még mindig lendületben levő humánnum adja a hozzá, a humánnumhoz vezető sok keresett és hozzájáruló úttal — az egyetlen igazán toleráns, ugyanis utópista-toleráns célpontot*. És minél több nemzet, nemzeti kultúra fog a szocialista⁸ táborhoz tartozni, annál szélesebb, biztosabb, hatékonyabb, tehát megfoghatóbb lesz a cél egysége is a multiverzum számára az új kultúrtörténelemben.

⁸ A Suhrkamp-kiadásban itt humanista tábor szerepel.

AZ „ELASZTIKUS” IDŐSTRUKTŪRA A TÖRTÉNELEMBEN
A RIEMANNI TÉR ANALÓGIÁJA SZERINT

Az idő a történelem tere.*

Marx Károly

Idő csak azáltal van, hogy valami történik, és csak ott, ahol valami történik. Azt azonban még nem gondolták át eléggé, hogy vajon a történés különböző anyaga lefolyásának különböző formájában is megmutatkozik-e, s ha igen, mennyiben. A pusztán átélt idő esetében ez ugyan teljesen világos, legalábbis, ami a szubjektív, gyakran túlságosan is szubjektív érzékelést és elképzelést illeti. Ez esetben bizonyos okoknál fogva, amelyek nem ide tartoznak, az idő érzéklése éppenséggel másként, fordítva alakul, mint az idő elképzelése. Egy élénk óra szinte elszáll, az egyhangú vánszorog; ezzel szemben az emlékezetben az élénk órák vagy egy nagy nap rendkívül kitégúlnak, míg egész sivár hónapok szinte eltűnnek, úgy összezsugorodnak. Természetesen abból, hogy ez esetben egy-egy tartalmilag mindenkor egyenlő időbeli folyamatot különbözőképpen mérnek, az is világossá válik, hogy kérdésünk szempontjából a pusztán átélt idő még nem sokat mondhat. Ez a szubjektív adat is mindenekelőtt csak a *táv hosszúságára* vonatkozik, mint az órával mért idő esetében, amely teljesen külsőséges. Valamilyen tartalmi, kvalitatív különbséget esetünkben legfeljebb az ilyen megjelölés sejtethet: „üres” vagy „telített” idő. Mégis, ez már olyasvalamit jelent, amit a köznapi, órával mért időben mint nem szubjektív, metrikus-formális időben, nem jelölnek meg.

Ezért ezzel természetesen kiküszöbölődnek a pusztán átélésnek változó és mindenekelőtt össze nem egyeztethető mértékei. Az *órával mért idő* egyenlően beosztott, és egyenlő szakaszokban múlik; így „kérelhetetlenül” egyformán telik. Ily módon a számsorra felvihető, és azon kifejezhető; számlap, naptár ezáltal lehetséges. Az így jelölhető előrehaladás azonban *teljesen közömbös* az iránt a *tartalom iránt*, ami időközben történik vagy nem történik. Az órával mért idő el van vonatkoztatva az átélttől, ezúttal még absztrakttá válván is kigigazítja az átéltet, de képletszerű merevség árán. Ez a merevség elengedhetetlen a racionális időmérés szempontjából, a munkaidő (bármennyire minőségileg különbözően értékeli továbbra is), a történelmi időrend, a jogi szerződés időtartama szempontjából is; az időszervezetben a metronóm az, ami a térben a colstok. De még csak az „üresség” és „telítettség”, tehát még ezek a félig-meddig kvantitatív meghatározások sem kerülnek jelölésre az órával mért időben: mert ez mindenütt egyformán sűrű. Vagy így is mondhatjuk: az órával mért idő absztraktságában mindenütt egyformán üres, előre mozdulásával vagy haladásával együtt; ez ugyanis magában véve még érthetően semmiféle kvalitatív haladást nem jelent. Sőt az órával mért idő formálisan előre haladó ketyegése még csak a kérelhetetlen elmúlást sem jelenti, hacsak nem keverednek ebbe bele egészen máshonnan származó tartalmi tényezők. Ha az udvarmesternő a „Rózsalovagban” néha éjjel minden órát megállít, mert ezek az öregség és halál felé

* A Suhrkamp-kiadásból ez a mottó kimaradt.

szaladó időt jelzik, akkor az öregség és a halál úgy tartozik hozzá a mutató futásához, mint ahogyan egy kis ónból való halál ingaszzerűen ütő kaszával néhány barokk órán díszítésként ott található. És ha igaz az, hogy a történelem kerekét, legalábbis tartósan, nem lehet visszafelé forgatni, akkor ez a kerék, noha az óra kerekétől származik, és még pozitív előre haladása is az óramutató hajlamának felel meg, egyedül *tendenciaidő*, tehát igen kvalitatív, semmiképpen sem önmagában vett neutrális óraidő. És bármennyire szükséges is az órával mért idő, mert minden történelmi-tartalmi idő kronológiájának alapjául szolgál, mégsem jelent többet, legjobb esetben sem, mint a merev csontváz ennek a tendenciaidőnek a húsa és vére alatt. Ezért ha az órával mért időt abszolutizálják, akkor éppen az ellenfogalmat adja meg minden olyan kísérlettel szemben, amely az idői formát adandó alkalommal, ha tartalmi ezt megkívánják, nem-merevként gondolja el, vagy éppenséggel olyan „elasztikusnak”, mint ahogyan az új, immár nemcsak euklideszi fizika bizonyos nagyon kicsi és mindenekelőtt nagyon nagy viszonylatokban a teret felfogja és megragadja. Az órával mért idő ezzel szemben mindig ugyanazt a kronometrikus taktust veri, mutatja az absztrakt, legegyszerűbben összetartó sorát az egyforma egymásutánnak. Pedig csupán rubatóra vagy akár egyszerű taktusváltoztatásra volna szükség, hogy a *történelmi időt* és annak „idejeit” megfelelőképpen eltaláljuk.

Nyugodtabban zajlik mindez, kivált ami az időt illeti, az élettelelenül mozgásban lévő anyagnál. A mérés mint kvantitatív dolog a számsor egyformán állandó egymásutánjához igazodik. Az idő fizikailag távolról sem játssza azt a szerepet, mint a tér, amelyet oly soká példásan egyformának gondoltak el. Nem játssza ezt a szerepet már Galileinél sem, aki a nem egyformán gyorsított mozgást számtanilag érvényesítette. És Newtonnál sem, akinél az idő mint t csak kvantitatíve ábrázol „folyékony” független variábilist, hogy ezáltal számszerűen egzakt határátörést valósíthasson meg. A történelmi időnek olyan lényeges jellemzői azonban, mint az irányultság, megfordíthatatlanság, a fizikai egyenletekből kezdettől fogva hiányzik. Csak a hőtán második főtétele — egy zárt rendszer vonatkozásában megmutatókozó úgynevezett hideghalál — ismeri a megfordíthatatlan irányultságot az időfogalomban, értelmesen egy *egyenlőtlenségben* fejezve ki azt; de ez a második főtétel, az entrópia tétele ezáltal struktúrájában idegenül áll a nagy fizikai törvények között. Az új fizika, amelyet a relativitás- és kvantumelmélet fémjelez, egészen új oldaláról közelítette meg az idő kategóriáját, ez tűnik ki például Einstein azon bírálatából, amelyben a mégoly távoli események egyidejűségének Newton vallotta felfedését dönti meg. Ismeretes, hogy egyidejűség (legalábbis oly csekély különbségekkel, hogy azok elhanyagolhatók) csak szomszédos helyeken létezik, de nem transzportálható nagy térségeken át. Nagyon távol eső helyek tehát nem rendelkeznek azonos pillanatokkal; nemcsak azért, mert nincs módunkban az egyidejűséget mérni (ez mindenesetre csak operatív-idealisztikus, nem pedig dologi-reális megállapítás volna), hanem azért, mert — Einstein szerint — minden helynek megvan a maga tulajdon ideje, legalábbis ami a pillanatot illeti. És mégis: noha a relativitáselmélet ilyenformán az

időproblémákkal jött divatba (pontesemények), és a kvantumelmélet is ezekkel a problémákkal van tele (mindenekelőtt az idő kvantumaggregátor esetében és nem egyes hatáskvantumokéban), ennek ellenére az igazság az, és az is marad: végül is, sőt kezdettől fogva éppen az idő deklasszálódik a fizikának előbb csak kvantifikált, majd elmatematizált természetfogalmában. Nem különösképpen kiemelkedő, egydimenziójú dologként összekötik a három térbeli dimenzióval, és ebben a négydimenziójú sokrétűségben nem eredményez semmiféle aszimetriát. „A világ minden pontja” (most és itt) a maga egyesített tér-időkoordinátáival (X_1, X_2, X_3, X_4) nyer meghatározást, de ezek a koordináták az idő „koordinátatengelyével” bezárólag csupán számozott értékeket alkotnak, és az idő nem különbözik amazoktól semmiféle sajátos jelleggel. Ez pedig végül is azt jelenti, hogy a fizikában nem *irányult történés létezési módjaként* felfogott sajátlagosan *természettörténeti időről* van szó. Mindenesetre más a helyzet az új és rugalmas módon megragadott tér esetében, jóllehet a totális elmatematizálódás által ezúttal is épp az idő deklasszálódik; az új fizika térfogalma nagyon is szorosan egybe van kapcsolva idő-fogalmával. Azonban nem ez az egybekapcsolás (még hozzá egy történetietlen, tisztára mechanikus idővel) itt a kérdés, hanem egyedül maga a változó metrika, amely már nem euklideszi, és még így is mindenekelőtt a térre vonatkoztatott. Éppen a rugalmasan megragadott *riemanni térből* indulhatna ki az a meg gondolás, amely javára válhatna egy *rugalmas történelmi időfogalomnak* is. Kivált ennek az időfogalomnak a haladás ügyében megmutatkozó bizonytalanságai közepette és — ezzel szoros összefüggésben — a történelmi anyagelhelyezés, anyagbesorolás bizonytalanságai közepette. A riemanni térben már nincs semmiféle merevség, felettébb variábilis, megengedi, hogy a mértékek változzanak benne, és mindezt megint csak nem merőben operatív-idealisztikus számítási indítékból, hanem túlnyomórészt a tárgy okai-ból. Ehhez igazodva Riemann tárgyszerűen föltételezte (és ezzel „helyt” adott a relativitáselméletnek), hogy a metrikus mező nemegyszer s mindenkor merőben adottság, hanem kauzális függőségben van az anyaggal és vele együtt változik; a mező így nem a nyugvó homogén formához, hanem a változatos anyagi történéshez tartozik. Bármennyire is igaz, hogy vizsgálat alá kell még venni az általános relativitáselméletnek, az einsteini gravitációsegyenleteknek adalékait és továbbfejlesztését: az *anyagnak magában a világtérben való objektíve különböző eloszlása és mozgása* föltételezi az euklideszitől eltérő, variábilis metrikát. És éppen ez az, ami egy bizonyos megengedett, sőt megkövetelt analógia formájában meg gondolandó a *történelmi időfogalom* szempontjából is, éppenséggel a *történelmi anyag különböző eloszlása* miatt. A történelmi időfogalom esetében, az újabb fizikai térfogalomtól eltérően, a szemléletesség szféráját nem hagyjuk el; az analógia egyébként is — amint az metodikailag hozzáillik — csak első útmutatásul szolgál, úgyhogy csak rendkívül modifikáltan lehet vele a természeti térről a történelmi időre utalni. A szokásos történelem azonban még csak a változó időmérték *problémáját* sem ismeri, nemhogy magát a valamiféle rugalmas időfogalmat a riemanni tér analógiájára, a *történelmi anyag különböző eloszlása* alapján megfon-

tolná. A modern fizika nem úgy alkotta meg a mindenekelőtt „makrokozmoszt”, tehát asztronómiai viszonylatokra elgondolt négydimenziós tér-idő-világot, hogy az idő — folyamatszerű tartalmisággal bíró mozgás létezési módjaként — ebben az így megalkotott négydimenziós tér-idő-világban folyhatna. A modern fizikából ugyancsak hiányzik (az entrópia kivételével) az irányultság vagy akár csak egy elgondolható egyszerűség bármiféle jegye is. Mégis, a fizikai tér megtaníthat bennünket valamire az idő tekintetében is, arra ugyanis, hogy a történelmi idősort ugyancsak bolyongónak, ha nem görbének, legalábbis suo modo görbületekben gazdagnak fogjuk fel. Az időbeli vonalnak valamiféle „többdimenzióúsága” — amire mindenekelőtt a történelmi anyag földrajzi gazdagsága miatt van szükség — a fizika számára természetesen teljesen idegen. Bármily bőkezű és egyébként az n-dimenziójú világban, az „idő-tér” mégis alig nyer vele valamit a tér-idő-unióban. E tekintetben is nyilván úgy áll a dolog, hogy amikor csak a fizikában felvetődik a történelem, a természetettörténet, egy egészen másfajta „rugalmasságra” is szükség van, annak érdekében, hogy a kozmogonikus fejlődések lefolyási pályája mint variálós mozgások variábilis formája ábrázolható legyen.

Ami az emberi történetet illeti, az emberek megelégedtek azzal, hogy különböző korokra osszák. Természetesen ezeket az idődarabkákat különbözőképpen nevezték el: ókor, középkor, újkor; mintha ez már bizonyos időszíneződést is jelentene; mintha az efféle megjelölésekkel egyúttal már különböző időmódzatokat is használnának, annak megfelelően, hogy tartalmilag mi történik a periódusokban. Ez a színeződés azonban mégiscsak külsőséges és marginális; pusztán a fakulása annak, ami társadalmilag a korszakok határán mindenkor kezdődik vagy befejezést nyer. Maga az idő itt, minden szakaszossága ellenére, ugyanolyan marad, mint a kronológikus sor, legföljebb olyasvalami tapad rá átvitt értelemben, ami az életkor fogalmával jár: az emberi nem görög ifjúkora stb. Ugyancsak felbukkan, unalmas helyértékével, egyfajta hajnalhasadásszerű aspektus „az új évszázad kezdetén”, hogy az egykori számszítikai nyomatékokról (1000. év, de 1524 is) ne is szóljunk. Renkíven figyelemre méltó azonban, hogy ha a folyamatosan haladó történetírás nem is, de a történelmi lét és tudat „külön diszciplínái”, amelyek összességükben mégiscsak a történelemhez tartoznak, már régtől fogva saját, mégpedig *legitim* időstruktúrákat fedtek fel. Itt van mindenekelőtt a gazdaságilag oly fontos munkaidő-fogalom, ahol ugyanazt az órát, a benne kvalitatíve teljesített munka szerint, különbözőképpen lehet elszámolni. Továbbá vannak teljesen sajátos időstruktúrák a fölépítményben is; elég, ha csupán a zenei és költészeti *ritmusokra*, mindenekelőtt a *tételformákra* mutatunk rá. A fuga tételformájában szenttelen idő rejlik, a szonátában viszont feszültséggel teli, a feszültségnek helyt adó. Szélesen tovahömpölygő, tágas idő mutatkozik meg az epikában, a drámában viszont főleg az anyag (nem a művészet) szempontjából összepréselt, lyuggatott, át-átcsapó vagy önmagát átmetsző idő. Továbbá a szonáta és a dráma felépítésében megjelenik az itt specifikus időnek egy bizonyos domináns-tonikai viszonyulása: ez már az úgynevezett nem krónikus, hanem akut idő, az ütések egymásutánjának, a közelgő,

majd függőlegesen bekövetkező hanyatlásnak vagy győzelemnek sajátosan alkalmas lefolyási formája. Igen, egész *kultúrák* nemcsak úgy foglalnak helyet az időben, mint annak egyszerű periódusai, hanem maguk is tartalmazzák, különösen mitológiájukban (vallás), a tulajdon idejüket, amely az ő külön kulturális időformájukban jut kifejezésre: elég legyen itt csupán a csaknem jövőtlen görög időmértékre és a jövőben rendkívül gazdag keresztényre rámutatni. A görög mitológiának éppenséggel időistenei vannak különleges mozgási istenek értelmében: így Éosz, Niké, Hermész; mindannyian szárnyalnak. De mekkora a különbség, ha Jehovához, az „időistenhez” viszonyítjuk őket, aki jövővel telve így határozza meg nevét Mózesnek: Ehje ascher ehje, leszek, aki leszek. És ismét csak úgynevezett földi *consecutio temporum*: milyen közös vonással rendelkezik a nemcsak Keresztelő Jánosnál, hanem még Münzernél is meglevő „*kairos*”-idő, az olyan idő, amely „beáll” önmagában, amely „telített”, és a nem hangsúlyozott görög idő, vagy akár az a végtelen tovahaladás, amelyet Hegel rossz végtelennak nevez? Item, nem lelhető meg a történelmi egymásután egyszerű időrendjében (amely megint csak az órával mért időhöz csatlakozik), de már meglehető az egyes történelmi *periódusok* adott időszínezet-problémájában, és meglehető mindenekelőtt. sőt legitim módon, a külön *felépített* variált időstruktúrákban. Nem utolsósorban ezek a variált időstruktúrák azok, amelyek — mint fentebb láttuk — nem engedik a haladást sem a gazdaságban, sem a technikában, sem a művészetben egykönnyen közös nevezőre hozni. Amiből egyszersmind az is adódik, hogy a sokféle anyag alatt — amely a történelmi időfogalmat formailag-tartalmilag variálja és a mindenkori anyagnak megfelelővé teszi — végül még a *cél* többformájú *anyaga* is megtalálható, amelyre az idősorok előrehaladása mindenkor értékszerűen vonatkozik. Éppen ezek az önmagukban még nem egészen homogénné vált célvonatkozások variálják a haladás módozataim kívül az időstruktúrákat is, amelyekben ezek a különböző, oly gyakran egyenlőtlen haladásmódozatok a gazdaságban, a technikában, a művészetben stb. történnek. Bizonyos, hogy a mindenkori társadalmi tendencia egésze mint mindenkori *összidő-tendencia* túl is csap eme tendencia időbelileg rétegezett mozgási szféráin, de a különböző rétegáramlások mégis benne maradnak az átcsapó egészben. És ezek egészen különös módon megkívánják a már nemcsak homogén formájú időbeli-tartalmi megfontolásokat, hanem *egyfajta „riemanni” időt* követelnek meg. Azaz egy variábilis módon megragadható metrikájú időt, a történelmi anyag eloszlása és esetünkben mindenekelőtt — a különböző távolságokra jutott — céltartalmi szerint. Leibniz nemcsak a teret, az időt is úgy értelmezte, mint erőknek és az erők mozgásának, mozgási módozatának hatásformáját. Dinamikus időfelvétel ez, ezért *konzekvenciái szerint* az emberi történelem idősorait nem tekinthetni változathatatatlannak, mindenütt azonos minőségűnek. Így láthatni csak igaz különbséget a prehisztorikus évmilliók (hogy a geológiai vagy kozmológiai milliárdokról ne is szóljunk) és a neolitikus korszak óta eltelt pár évezred kultúrtörténete között. Nemcsak kronometrikus eltérés mutatkozik itt meg, hanem magának az időben való lét sűrűségének a különbözősége is, egy kvalitatív-struktu-

rális, mindenekelőtt objektív változékonyság az egymásutániségban. Így van ez a *fejlődéstörténeti összefüggés minden átfogó egysége esetében*; de ez a különbözőség nem pusztán időbelileg lineáris, hanem kronológiailag is *differenciált és föderatív*, sőt rendkívül *centrírozott*.

Végül egy megjegyzés: természetesen nincsenek idők és időformák önmagukban véve. Nincs vitathatóan különböző metrika a „kor” társadalmi életén *kivül*, nincs valamiféle időstruktúra, amely önmagában élne és változna. De éppoly kevéssé van a történelemben merőben órával mért idő vagy — egyre megy — olyasféle idő, amely absztrakt, semleges hüvely volna. Csupán az egyetemes történelmi anyag elhelyezési nehézségei láttán, csak át nem gondolt megszokásból lehet ilyesmit állítani. Vagy pedig reakciós jellegű megállapodott érdekből, miként például N. Hartmann teszi, aki azt állítja, hogy az idő mindig idő marad, mégpedig ugyanaz az idő, teljesen mindegy, hogy mi történik benne. Szerinte a filozófiai tudat, ellentétben a történelmivel, „nem képes összetéveszteni az extenziót és a dimenziót: ami az időben *’kiterjed’*, az sohasem maga az idő”, mert az idő mindezzel szemben közönyösen telik meg (*Philosophie der Natur*, 1950, 144. o.). N. Hartmann tilalma azonban csupán tanulságos módon tünneti fel a formalizmust és a kategoriális statikát, egyetlen döntő ellenpózióként Leibnizcel és konzekvenciáival szemben. Innen kiindulva azután a haladás-soridő fogalmában tett differenciálásnak mindenestre bosszantó vagy ostoba dolognak kell tünnie. Az órával mért időhöz szokás, át nem gondoltságában, bizonyos rokonságot mutat — hogy a reakciós jellegű megállapodott érdeket elhagyjuk — az úgynevezett formális logikának a dialektikától való elkülönítésével, ezúttal magában a kategóriatanban. Mert a dialektikus változástól a kronometria eldologiasítása esetében is búcsút veszünk, noha az idő fogalmához a dialektika mégiscsak éppen úgy hozzátartozik, mint minden olyan fogalomhoz, amely folyamatokat tükröz; és mely fogalom tükröz folyamatokat eredetibb módon, mint az idő fogalma? Hermann Weyl a riemanní teret, a merev euklideszitől eltérően, „folyadékhoz... egy mozgékony, a reá ható erőkkel szemben engedékeny réteghez és irányultsághoz” hasonlítja (*Philosophie der Mathematik und Naturwissenschaft*, 1927, 63. o.): hát vajon ez a variábilis kevésbé illenek az idő panta rhei-jéhez? Itt ugyan nincsen n-dimenziójú sokféleség, mint a már nem szemléletesen kitágított geometriában, de alkalmasint fel kell tévőképezni az éppenséggel a szemléletes történelmi materializmus által megkívánt sokféleséget, amelyben az időrendi változások topizálhatók. Maga a haladás nem egy homogén idősoron fut, hanem ezenkívül különböző egymás alatti és fölötti idősíkokon. A haladás az elmúlásnak és a nyereségnek majd csak ezután önmagát sokrétűen kialakító humánmegységében fut. A történelmi folyamat, sőt világfolyamat valóban közös egységes ideje még mindennütt csak *csirázik*: mint a kezdődő *identitás* időformája, azaz az embernek az emberhez és a természethez való viszonyában az elidegeníthetetlennek az időformája. De e határproblémán kívül is, az idő mint éppenséggel „az életnek merő nyugtalansága”, ahogy Hegel *Fenomenológiájában* mondja, a maga variáló tartalmi tekintetében nem függ a variálatlan külsőségtől. Az idő az anyagi mozgások és folyamatok

nyíltan tartott létezési módjaként rugalmasan vesz részt magukban e folyamatokban, s általuk — mind a periódusok, mind a kultúrvidékek tekintetében — sajátos materiális meghatározást nyer.

A FIZIKAI ÉS KULTURÁLIS SORKÉPZÉS
ÉS HOMÉROSZ NAPJA

Ha idő csak ott van, ahol valami történik, hányadán állunk akkor, ha alig történik valami, és az is csak rendkívül lassan? Vagy talán ugyanúgy alakul az a sor is, amely úgyszólván csak magamagát méri, és amelyen belül csaknem semmi nem változik, mint az a sor, amely eseményekben gazdag, amely „történelmi”? Más szóval: vajon az az idő, amelyben a víz mindig csak ugyanazokat a hideg köveket mossa, amelyben a hullámok mindig csak stereotip módon csapkodják a partot száz- és százezer esztendőn át, valójában csupán hosszabbra nyúli idő, vagy éppen olyan *sűrű*, mint az 1917-es rövid orosz esztendő? Mindezeket az utókérdéseket merőben objektív-tárgyi módon kell érteni, nem pedig úgy, mintha az élményidőre vonatkoznának; ez ugyan a geológiai évezredek és évmilliók esetében amúgy sem vetődik fel. Az időfolyamat, s nemcsak a történelmét, összességében, a történelmi-materiális történés különböző sűrűségű eloszlásának, valamint tendenciájának és tartalmainak összefüggésében kell megérteni. Tehát van egy intenzív-kvalitatív különbség *maga a történelmi idő és a természeti idő között*, az a történelmi idő ugyanis, amely a „természettörténetben” előfordul, másként mutatkozik meg, mint a fizika t komponenseként. Itt mindenekelőtt az tűnik ki (később természetesen még egy másik fordulat is láthatóvá válik majd), hogy a természeti idő, a maga formálisan sokkal hosszabb kiterjedésében *csekélyebb sűrűséget* mutat, mint a történelmi-kulturális idő. Az előbbi az utóbbival összehasonlítva egy rettenetesen felfújtt kisebbség az intenzív-kvalitatív idő ellenében, aminthogy az ember előtti természet is kevesebbet tartalmaz a kifejlődött lét tekintetében. Évmilliói, évmilliárdjai, amelyek az emberi történelem pár évezrede előtt szemmel láthatólag homogén sorban foglalnak helyet (vagy úgy látszik, kizárólag csak helyet foglalnak), egy nem túlerőltetett, de kifejező hasonlaltal olyanok, mint az inflációs időszak a történelmi-kulturális „aranykorral” szemben. A természeti időnek mint az emberiség történelme előtti időnek, formálisan oly sokkal nagyobb kiterjedése csak a múlt mértéke láttán nagy, nem nagy ellenben a jövő mértéke tekintetében, amely éppen a szokásos felfogás szerint sokkal jelentősebb az emberiség történelmében. Legalábbis az utóbbi — úgy látszik — az egyetlen le nem zárt dolog, a természettörténet ezzel szemben lényegében véve lezárt idő. Lezárt az izzó gőztől az izzó gőzig vagy a hideg homoktól a hideg homokig vezető örök mozgása ellenére; épp eme csak körforgásszerű, de lényegében mégis lezárt mozgás teszi azzá. Mert ez a körforgás az ősködtől a napokig és planétáig s talán a többszörösen fejlett életig, vagy jobban mondva, az élet megjelenésétől kezdve, mindenkori folyamatán belül, hozhatna ugyan újra meg újra újdonságokat, de nem a szervezetlen folyamatok s legkevésbé a gőz-ciklus vonatkozásában. Ez a folyamat úgy forgolódik stereotip és terméketlen módon önma-

gában, mintha még az emberi történelem előtt volna, noha az emberi történelmet végül maga alá temeti, azaz visszaviszi önmagába. Így jelenik meg mármost — egy éppenséggel „történelem előtti” természet nézőpontja esetében — a sűrű, gazdag történelmi idő többlete az eltűzött, folyamathordozó természeti idővel szemben.

Ez esetben természetesen azt tételezzük fel, hogy az úgynevezett halott dolgok ideje kivétel nélkül az emberi idő előttre esik. És nemcsak ezt: a természeti időnek s annak is, ami benne történik, így csupán egyfajta tovatűnésnek kell lennie; azt jelenti ez, hogy voltaképpen semmiféle saját újdonságot nem hordozhat magában. Valójában csak így terülhet el az emberi történelem előtt: olyan burok, amelyből kipattant a mag; mór, aki megtette kötelességét: egy hatalmas előtörténelmet és semmi mást. Csupán így tér át a természettörténet egyvonalúan előrehaladva az emberi történelembe, amely követi és fejlődéstörténetileg „koronázza”. Egy népszerű tudományos iratban egyszer ilyesmi állt: „A ködfolttól a döntőbíróig”; efféle derül ki azután a dolog velejeként. De ha — félretéve a tréfát — a döntőbíró egy jelentősebb szóval pótoljuk, akkor a természettörténeti priuszt mégiscsak egy kultúrtörténeti effektus zárja le, s mint csupán tovatűnt priuszt hagyja meg, vagyis, mint kiürült, üresen tovább járó szülőgépet. Eszerint saját jövője nincs; vagy inkább: egy az emberhez még mindenestre hozzáadandó pozitív jövő már nincs a természeti anyag-üzemben. A physis-t nagyon is el lehet ismerni bázisként, s mégis csupán egy merőben kultúrtörténeti kiélézés ante rem-jeként létezik, a múlt zásukcájában. Itt azonban múlhatatlanul felbukkan egy hasonlóképpen helytelen időmúlásra való emlékezés, mégpedig magában a kultúrtörténetben, ugyanis azon helyre való emlékezés, amelyet Herder, Ranke és teljességgel Hegel az elő-ázsiai kultúrák számára, mindenekelőtt India és Kína számára meghagytak. Hegel szemében ezek az országok nem jelentettek egyebet, mint a földet és a hajdani természetet a múltban elsüllyedve, noha még mindig fennállottak, és már nagyon is jelenvaló hatást fejtettek ki. Ily módon az akkori fejlődésfilozófusoknál a természet, különösen a szervesetlen természet, a haladási vonal dadogó, félreértett kezdeteire vonult vissza „elhalt beszédével”. Hegel, aki a természetet teljesen alávetette a történelemnek, a merőben megelőzött és maradéktalanul tovatűnőt a szervesetlen világban így bélyegezte meg: „A történelem korábban a földre esett, most azonban megnyugodott: egy olyan élet, amely önmagában elrejtve, önmagában bírta idejét; a föld szelleme, amely még nem jutott ellentétéhez, — egy alvó mozgása és álmai, míg föl nem ébred, és az emberben tudatát megtartva és mint nyugodt alakzat lép szembe önmagával.” (*Művei*, VII.¹ 237. o.). Ez tehát a leghatározottabban úgy jelöli és határozza meg az emberi történelem életét, hogy egyenesen túltesz az egészen, és antikválja azt; azzal, hogy a természet ilyen mértékben csupán előjátékká válik, idejének is szükségképpen *totálisan* nem sűrűnek, tartalmilag pedig oly szegénynek kell tünnie, amint azt a probléma első fordulatában föntebb ábrázoltuk. Bárhogy is legyen azonban, így hangzik mármost a *második, kiegészítő verzió*: hát vajon a természet az emberi történelemben *egy ilyenfajta öregégi járulékra* van kárhóztatva, vagyis egy az embertől kizárólag

hátrafelé elterülő időre? Vajon nem abszurdum azt mondani, hogy a természet hasonlóképpen elmúlt, mint például a keresztes hadjáratok, és már csupán a keresztes hadjáratokhoz és más múltbeli dolgokhoz hasonlóan, néhány utóhatásban él tovább? Vajon az ember nincs nyilvánvalóan szakadatlanul kapcsolatban az emberrel és a természettel: mind a nyersanyaggal, természeti erőkkel és ezek törvényeivel, mind az esztétika terén a természeti szépség valamennyi problémájával, és az ebben az összefüggésben még oly sokszor felcsendülő természetmítoszok világával? Vajon nem világít-e még ránk is Homérosz napja, mégpedig mindenféle „kulturális örökség” nélkül, éppen az a nap maga, amelyről valóban nem lehet azt mondani, hogy elmúlt, s amely abszolúte semmit nem tud arról, hogy az emberi történelem elévültté tette volna? Nem volna-e ismét csak és még inkább abszurd dolog azt mondani, hogy a roppant univerzumnak és pályájának, amely csillagmiriádjaival nincs közvetlen kapcsolatban velük, a „folytatása” *éppenséggel a meglevő* emberiség történelmében van, céltartalma pedig a *meglevő* kultúrákban? Olyanformán, hogy a „természet iliásza” az emberi „szellem odisszeájával már betű szerint hazatért és véget ért, miszerint aztán az eddigi természettörténet ideje is üresnek tűnik, s ennél fogva — eltérőleg az emberi történelmi időtől — nem rendelkezik megemlítésre méltó jövőbeli mértékkel. Tehát sui generis haladással sem, reális lehetőséggel sem a felettébb távolira vonatkozólag, a *jelen* történelemtől még oly nagyon távolira vonatkozólag; sőt, illetéknéppen aligha rendelkezik lehetőséggel ama nagy mélységre nézve sem, amelyet Marx végül is a természet humanizálásaként tüntetett fel. Ennél fogva a természeti időn is megmutatkozik: az időeknek egy valóban univerzális történelmi topológiájában meg kell gondolni sürgősen egy *sajátos, nem mindenütt a meglevő történelmi sorolásba átmenő természeti idősor* problémáját. Ugyanis a megelőző és a követő libasorvonalának olyan fölfogása, hogy a természet a lejárt megelőző, a kultúrtörténet pedig a mindent kielező követő, legalábbis tarthatatlan. Így a hatalmasan kiterjesztett természeti építmény inkább díszletként fest, amelyen az emberiség történelmében a hozzávaló darabot még nem játszották, mint ahogyan az emberi történelem, lét és tudat már úgy jelenik meg, mint az egész természeti lét felnyílt szeme. Egy olyan természeti lété, amely nem csupán megelőzi és hordja a mi történelmünket, hanem ez utóbbit nagyobbára tartósan át is fogja, amely tehát a történelmi idő által még mind tartalmilag, mind formailag alig van közvetítve. Természetesen nem arról van szó, mintha e történelmi időnek a természeti időt és különösen azokat a latens tartalmakat, amelyek abban rejtőznek, egy bizonyos módon nem volna szabad közvetítenie. Tehát nem valamiféle kettős könyvvitelről van szó, amelyben egyfelől lenne a történelmi haladási cél („a szabadság birodalma”), másfelől a természeti körforgás-vég („entrópia”). Ez a kettősség távoli ugyan, de mégis pontosan ott fenyeget, ahol a természetet feltétlenül a történelem előzményének tekintik, ahol úgy vélik tehát, hogy a történelemmel szemben a természeti idő gögösen fölényben van, de általa semmiképpen sem közvetítődik, s a bele torkolló történelmi időket végül is forró gőzben vagy hideg homokban temeti el, vagyis csupa olyan formában hozza

vissza, amelyben a merőben megelőző azonos a követővel és a merőben követő a megelőzővel. Itt is láthatóak tehát az olyannyira üdvös fejlődéstörténet tanácsstalanságai a természeti és a történelmi idő ügyében, sőt éppen itt láthatóak; ez pedig a természeti idő fennálló két helyzeti aspektusából adódik: a természetnek egy lezárt továtúnéséből, s egy a távolban tágra nyitott hajnalából. A relatíve üres, jövőben szegény természeti idő egyfelől, a tartalmas, jövőben gazdag természeti idő másfelől: mindkettő megvan, mégpedig semmiképpen sem csupán mint metodikai, hanem éppenséggel önmagukat kiegészítő reálaspektusok. Az egyik az elmúlnak és az ennek kvantitatív-konstáns tekintetben megfelelőnek mechanikus reálaspektusában van meg, a másik pedig egy hajnalpírszerű valaminek anticipáló reálaspektusában és az ennek kvalitatív-nyitottság, sőt jelképesen természeti folyamatszerűség tekintetében megfelelő dolgokban lehető, különösen a Goethe, nem pedig a Newton módjára megragadottakban. A két időfordulat azonban nem összeférhetetlenül halad egymás mellett, a második nem szünteti meg egyszerűen az első, a pro rata érvényest, sokkal inkább: a poliritmika fennáll a két természeti idő tekintetében is, mint még egymásban elnyelt poliritmika. A hajnalpírszerű természeti ideje ebben, mint a természet humanizálása, különösképpen egybe van kötve a kulturális történelmi idő tendenciartalmáival. Ez egyszersmind ezt is jelenti: a történelmi antropológia valóságos „aranykorát” nem lehet egy új humanisztikus kozmológia ugyancsak valóságos „aranykora” nélkül megragadni. Olyan kozmológia nélkül tehát, amelynek a *humánus történelmi idő* a befolyásos előzménye, és így a történelmet végül is pozitív lehetőségként kiteljesíti világméreteken in natura is, nem pedig negatív lehetőségként eltemeti.

MEG EGYSZER: VISZONYÍTÁSI PONT VAGY A HALADÁS
ES TÖRTÉNELEM „ÉRTELME”

Világos, hogy az előre való kiáltás éppoly kevéssé kész önmagával, mint az a dolog, amit jelent. A haladás fogalma implikálja a merrét és hovát, mégpedig úgy, hogy azt akarni kell, vagyis jó célt foglal magában, olyant, amelyet ki kell harcolni, tehát amelyet még nem értek el, amely még nincs meg. Merre és hova nélkül egyáltalán el sem gondolható valamiféle haladás, nem is mérhető semmilyen ponton; enélkül haladás nem létezik. A merre azonban nemcsak a „cél” implikálja, hanem — ezzel nem föltétlenül egybeesve — a „célkitűzést” és — ezzel ismét nem okvetlenül identikusan — a történés, legalábbis az emberileg véges, működő történés „értelmét” is. Az úgynevezett automatikus történésnek, vagy akár magának az életnek sem kell — pusztá létéhez — értelemmel bírnia (hiszen az emberek elsődlegesen nem azért élnek, hogy éljenek, hanem, mert élnek). Bizonyos azonban, hogy haladásként akart, gondolt és üzött történés és élet nem lehet meg — sőt egyáltalán elő sem fordulhat — az értelem tulajdonsága nélkül, és az, aki az értelmet mint reálisat (ha nem is megvalósított módon reálisat) tagadja, velejében éppen a haladás fogalmát, valamint tárgyi tartalmát szünteti meg. Azt mondot-

tuk: még meg nem valósított módon reális, és ez ezt jelenti: nem egyfajta statikus meglétben, de azért tárgyi és tárgyyszerűen reális lehetőségben, és a dialektikus megvalósulási tendenciában, ennek alapján a haladás akarásában és abban a világban, amelyben e haladásnak értelme van, foglaltatik az értelme. Az értelem tehát perspektíva, úgy, ahogy e perspektíva ebben a megváltoztatandó világban lehetséges, úgy, ahogy e perspektíva a világ tökéletesedésre való alkalmasságával a lappangó jó célok által rendelkezik. Ez a perspektíva lépésről lépésre tárul fel az időszerűen szükséges dolgok, elgondolása és cselekvése előtt, de ebben a gondolkodásban és cselekvésben állandóan meg kell fontolni és gondolni annak a teljességét, amire egyáltalán szükség van, hogy így egyfelől jelen legyen az értelem mint perspektíva, másfelől jelen legyen a perspektíva mint értelem. Így tágul, szélesedik ez ki, amint látható, nyomban az egész átfogóra, az egész történelemre, a világ egész értelmére. Sohasem holmi statikusan meglévő értelem módjára, hanem, emberek által előrelépve — az út megkezdve, fejezd be az utazást — feloldható dologként. Persze egy ilyen utópisztikusan-reálisan megalapozott (legalábbis még semmiféle totális „hiába” által meg nem hiúsított) értelemhez hiányzik még a tudat átfogása és az átfogás tudata; így pedig a történelmi haladás mindenkorai egyes és különös értelemtartalmai is nélkülözik a filozófiai, tehát általános-tudományosan képviselhető komoly, végső támaszt. Ha tehát a világnak alapjában csak mechanizmusa és „entrópiája” volna, akkor a történelem úgy festene, mint az egymást harapdáló, vagy akár szeretkező halak a kádban, s kívülről az ajtóból már lép is befelé a szakácsnő, az ide nem illő, de mégis mindennek véget vető késsel. Az emberi történelemnek már a kezdetén meglévő értelme a szabadság birodalmának létrehozása; de ha a környező kozmológia tekintetében, amelybe minden történelmi történés végül is beletorkollik, nélkülözi az éppenséggel pozitíve-lehetséges és lehetségesen-pozitív értelmet, akkor a történés haladása — legalábbis szigorúbb és totalitás-tartalmú szemlélet mellett — olybá vehető, mint ami nem volt valós, igazi. Jól értsük meg: lehet egyetlenegy napot is nagyon értelmesen eltölteni; egy olyan élet, amelyet jól használtak fel, lehet nagyon is termékeny, nagyon is meglehet az értelme, mindenekelőtt visszatekintve. De ez a bon-sens értelem — nevezzük így — mintegy mezokozmikus jellegű (hadd alkalmazzunk itt is egy tanulságos fizikai fogalmat), azaz, a fogyatékoságok itt oly jelentéktelenül hatnak, hogy figyelmen kívül lehet őket hagyni. Másként hatnak azonban a fogyatékoságok makrokozmosz viszonylatban, itt éppen a totalitás esetében; ezeknek szükségük van a megtisztításra, hogy az értelem fogalmának bon-sens használata minden konzekvenciát elviselhessen. Ezek tehát további implikációk, amelyek a haladás fogalmában, a haladásban implikációként meglévő értelem folytán felbukkannak. A humánium mint minden értelemnek ilyen átmenő és összegyűjtő jellemzője mindenestre tágas mező, amelyet nem lehet csupán az antropológiáira korlátozni. Ebből pedig a haladás kategóriájára nézve — éppenséggel rá vonatkozóan — ez következik: nincs konzekvens módon új marxista antropológia új marxista kozmológia nélkül. Mindkettő: az emberrel és a világgal szembeni mély bizalom, már rég váll-

vetve halad a forradalmak történetében; nem zavarja őket a mechanisztika meg a céllal szembeni idegenkedés sem. A harcoss optimizmus, a valódi haladásnak a szubjektív oldala, implikálja a hova, merre kérdésének kutatását az objektív oldalon is, vagyis az összességében előre haladó lét kutatását, ami nélkül nem is volna előre haladó tudat. A humánium, céltartalmának reális lehetőségét tekintve, oly átfogó, hogy *a különböző idők együttesében az emberi kultúráknak minden mozgása és formája elrendezhető*, és oly erős, hogy még *egy teljességgel mechanisztikusan megragadott körforgásidő sem teszi tönkre*.¹⁰

T É Z I S E K

1. A haladás fogalma egyik legdrágább és legértékesebb fogalmunk.
2. Ezért a haladás fogalmát mindig társadalmi színezetére nézve, tehát a hova tekintetében kell megfigyelni és vizsgálni; mert vissza is lehet vele élni, s éppen a gyarmatosító ideológia terén pervertálni lehet.
3. A haladás fogalma a termelőerőkre és az alapra mézve lehet érvényes, a fölépítményre relatíve érvénytelen, mindenesetre kevésbé érvényes, és megfordítva. Ez vonatkozik az időben egymást követő fölépítményekre (kultúrákra) is, kivált a haladás kategóriájára a művészetben.
4. A haladás fogalma nem tűr meg semmiféle „kultúrköröket”, amelyekben az idő reakciós módon a térhez van kötve, az egyvonalúság helyett széles, rugalmas, teljesen dinamikus multiverzumra van szüksége, a történelmi szölamoknak tartós és sokszor elnyelt kont-rapunktjára. Ezért pedig — hogy igazságosak legyünk a roppant Európán kívüli anyaghoz — nem lehet többé egyvonalúan, a sor kitüremlései nélkül, bonyolult, új idő-többrétűség nélkül dolgozni (a „riemanni” idő problémája).
5. Azt a céltartalmat, amelyre a valódi haladás irányul, amelyet tá-mogat, oly gazdagként és mélyként kell fölismerni, hogy a földön levő különböző népek, társadalmak, kultúrák — gazdasági-társadalmi fejlődésük szakaszának és ezek dialektikus törvényeinek minden egysége mellett — helyet kaphassanak *e céltartalomban és a hozzá vezető úton*. Az élő Európán kívüli kultúrákat európaizáló

¹⁰ A Suhrkamp-kiadásban ezenkívül még ezt olvashatjuk: Hozzánk közelebb áll azonban egy távoli Omega, ez esetben mint nem csupán Nyugat felé igazodó cél-pont; a példakép fémjelével az Európán kívüli történelem előtt, vagyis Afrikának és Ázsiának nem történelmi, hanem időszerű feltörése előtt. Ezeknek a világrések-
nek azonban a fehér múlt csak alig-alig a sajátjuk, és voltaképpen ilyen lesz a különböző jövő nélküli népek történelme is, ami holnap kezdődik. Annál világos-sabban csodót mond akkor — imperialista diszkreditáltságát nem is említve — az eddigi tisztára nyugati beállítás, s annál többet segít egy nyílt utópista, még csak experimentális központozás. A kultúrák százaai csakis ilyen módon tudnak beáram-lani az emberi nemnek csak ezáltal kialakuló egységébe, egy nem lineáris törté-neelmi időbe, nem fix monódiájú történelmi irányultságba. Eppen az emberi nem egysége kedvéért, Afrika és Ázsia legalább annyira poliritmikus, mint amennyire polifonikus menetét képezi az ehhez az egységhez való haladásnak, persze egy olyan Nap alatt, amely először mind aktívan, mind elméletileg Európában kelt fel, és egy valóban rabszolgaság nélküli közösséget szeretne megvilágítani. Mindazon-által, a nyugati haladás-fogalom forradalmaiban nem implikál semmilyen európai (de persze nem is ázsiai vagy afrikai) csúcst, hanem egy — jobb, egész Földet.

erőszaktétel nélkül, az emberi természet gazdagítására bennük meglevő specifikus tanúságok elegyengetése nélkül, történetfilozófiai-lag kell ábrázolni.

6. E céltartalom nem máris végleges, hanem még nem megnyilatkozott, konkrét utópista humánium. Csak így lesz az előre haladásnak az a mélységi összefüggése, amelyre nézve a különböző történelmi folyamatok rendeződnek, egyszersmind oly tágas mélységként is ábrázolható, hogy — egy gazdagon strukturált időrendben — az egész világ folyamatszerű eseményei helyet kapjanak benne. A még ezután kifejlődő humánium, mint a haladás legvégső, legfontosabb viszonyítási pontja számára a föld összes kultúrái, örökségi szubsztrátumokkal együtt, kísérletül és variánsként jelentős tanúságul szolgálnak. Már csak azért sem konvergálnak valamilyen már valahol meglevő kultúrában, még kevésbé valamilyen „uralkodó”, kiemelkedően „klasszikus” kultúrában, amely a maga — mégiscsak experimentális — mivoltában már „kánonikus” volna. A letűnt, élő és jövőendő kultúrák egyedül, egy még sehol elégséges mértékben meg nem levő, de már elégséges mértékben anticipálható humániumban konvergálnak.
7. Valami ehhez hasonló érvényes a történelem „értelmének” a világ „értelmével” kapcsolatban jól megalapozott reálproblémájára nézve is. Az egyesítő humánium — az eszchaton a haladás célpontjában — a legkevésbé sem vág egybe a már megnyilatkozott emberi eredménnyel és kozmikus környezetével. Az eddig is legmesszebbre előretolt humánus-természeti célpont meghosszabbítási vonalán fekszik. Vagyis, az ember és a természet reális lehetőségének legtávolibb, de a tudományos anticipáció számára nem hozzáférhetlen immanenciájában van.